

Charakteristické rysy starověkého státu a práva

Ladislav Vojáček

Úvodem

Státní organizace společnosti nahradila starší rodovou organizaci. V oblastech s příznivými přírodními podmínkami se tak stalo již ve starověku, jinde až v prvních staletích středověku.

Zánik rodové společnosti a vznik státu představoval dlouhodobý proces, trvající staletí. Změny, spojené s rozvojem ekonomiky narušovaly tradiční vazby homogenní rodové společnosti a vnášely do ní pozvolné změny. Rody se začaly spojovat a vzájemně ovládat a ve společnosti se stále zřetelněji projevovaly **majetkové rozdíly**. Vedle tradičních rodových autorit se začaly objevovat **autority nové**, v nich lze vidět předobraz budoucích státních orgánů.

Vývojovou fází, která představovala **přechod od rodového uspořádání ke státní organizaci**, zpravidla označujeme jako **vojenskou demokracii**. Jak název napovídá, ve společnosti ještě přetrvávalo leccos z rovnostářského rodového uspořádání, ale zároveň se již vyčleňovala a kolem jednotlivých autorit seskupovala vrstva bojovníků a úředníků, posláním i životním stylem se (podobně jako náboženské autority) odlišující od většiny společnosti a postupně přebírajících od rodových institucí některé jejich funkce. V již zmíněném dlouhodobém, současně zpravidla ani nepozorovaném, procesu se oslaboval vliv tradičních rodových struktur a rostla váha těchto nových elit, formujících se ve sféře vlivu organizátorů zavlažovacích prací nebo vojenských náčelníků, až zastínili rodové instituce a stali se rozhodující mocenskou složkou ve společnosti. V tom – v podstatě nepostižitelném – okamžiku **vznikl stát**, v němž pak ovšem ještě dlouho přežívaly a postupně odumíraly jednotlivé dílčí rysy rodového uspořádání (vnímání rodu jako základní organizační jednotky společnosti, zachování autority rodových orgánů při rozhodování některých otázek, rezidua kolektivních forem vlastnictví a d.).

Vznik a charakteristika starověkých států

Starověké státy se rodily v různých podmínkách a v souvislosti s nimi i v různé době. Nejstarší státní útvary začaly vznikat **už ve 4. tisíciletí před naším letopočtem**, na jihu Evropy se státní život rodil **v první polovině prvního tisíciletí před naším letopočtem**.

Proces vzniku prvních starověkých státních útvarů uspíšily **příznivé přírodní podmínky**, ale zejména s nimi spojená nutnost organizovat zavlažovací práce, a tedy **shromáždit a ovládat velké masy lidí**. Orgány, které za tímto účelem vznikaly, začaly konat nejen činnosti spojené s vlastními zavlažovacími pracemi, ale přirozenou cestou zasahovat také do sfér, jejichž regulaci tradičně přičítáme státu – organizovat vojenské akce, dbát na pořádek a bezpečnost, rozhodovat spory, vybírat naturální či jiné dávky. Zatímco vliv příznivých přírodních podmínek můžeme konstatovat i ve spojení se vznikem státu v Řecku a v Římě, druhý faktor – organizování obyvatelstva s cílem využít záplav a zajistit efektivnější obdělávání půdy – je charakteristický jen pro nejstarší starověké státy.

S dlouhým trváním procesu, v němž se rodily a prosazovaly státní instituce, souvisí i pozdější poměrně dlouhé přežívání občinového vlastnictví a kolektivních forem v hospodaření, jen

pomalu nahrazovaných individuálním nakládáním s půdou a se vším, co sloužilo k jejímu využívání.

V souvislosti se vznikem státu je třeba také připomenout, že se od sebe začínají zřetelněji **oddělovat právní, náboženské a morální normy**. Původně – v rodové společnosti – tvořily jednotný normový soubor, vynucovaný rodovými orgány a regulující všechny stránky tehdejšího života. Vznik státních orgánů a emancipace náboženských autorit vedly k tomu, že původně jediného nositele sankcí za porušení platných norem – rodové orgány – nahradily tři různé subjekty: státní orgány, náboženští činitelé a společnost (institucionalizované nebo neformální společenské skupiny; zpočátku právě přežívající rody se svými tradičními orgány). Normy vynucované státní mocí začaly tvořit právo, normy vynucované náboženskými činiteli kult (náboženství) a normy vynucované jednotlivými společenskými skupinami jejich morální kodexy. **V právu** zpočátku převažovaly jako prameny **nepsané právní obyčeje**, spontánně vzniklá pravidla, která akceptovaly státní orgány a jejichž nedodržování sankcionovaly. Postupně je doplňovaly cíleně tvořené **normy vydávané orgány s právotvornou pravomocí**, reagující na nové podněty a měnící některé z vžitých zvyklostí.

V důsledku toho, že se právo, náboženství a morálka jako samostatné normativní systémy vyčlenily z původně jednotného normativního systému a že proces jejich oddělování byl v podstatě plynulý a dlouhodobý, měly tyto normativní systémy k sobě blíže, než v pozdější době. Ve všech starověkých státech – i když opět v různé konkrétní podobě a různě intenzivně – byla **státní moc (a tvorba práva) spojena s náboženstvím** (od zbožštění hlavy státu a přímého propojení světské a náboženské sféry až po křesťanství posledních římských císařů, od různých podob polytheismu až po monoteismus, různou mírou zapojení kněží přímo do státního aparátu, odvozováním nových právních norem od vůle bohů, rozhodováním jen v obdobích, kdy jsou tomu bohové nakloněni apod.). Podobně blízko k sobě měly **právo a morálka**, alespoň pokud šlo o převažující obyčejové normy, které se opíraly o přesvědčení většiny lidí o správnosti určitého chování, tedy korespondovaly s dobovou morálkou. Naopak právní akty panovníků často morálním normám akceptovaným většinou společnosti protirečily, protože proti vžitým zvyklostem, a tedy i proti vůli nezanedbatelné části společnosti, zaváděly a prosazovaly nová řešení (nové normy), vyhovující třeba jen úzké části společnosti.

Tento moment je ovšem společný všem formám nově vznikajícího státního zřízení, takže jej můžeme vztáhnout nejen k počátkům starověku, ale i ke vzniku států na počátku středověku. A podobně to platí i o výše uvedeném občinovém vlastnictví, kolektivních formách hospodaření a převaze obyčejových právních norem nad normami cíleně tvořenými státní mocí. Také s těmito rysy se setkáme i u států vznikajících až ve středověku. Starověké státy proto **charakterizuje především existence otroctví**, odkud pramení i často používané označení otrokářské státy. Otroctví se tu ovšem s ohledem na ekonomické a obecně politické podmínky objevovalo v řadě specifických podob (patriarchální i „plnohodnotné“; chrámové, státní i „soukromovlastnické“). Jak se v průběhu času vyvíjela ekonomika jednotlivých států, typicky římské říše existující po dlouhá staletí, měnila se pochopitelně i povaha otroctví v rámci jednotlivých států.

Přestože můžeme ve vzniku a fungování jednotlivých starověkých států najít společné rysy, evidentně existovaly i podstatné odlišnosti, proto se vžilo jejich členění na

- 1) **východní samovlády** (někdy označované jako východní nebo též orientální despotie, případně raně otrokářské státy) a
- 2) **řecké státy a Řím** jako „klasické“ starověké či otrokářské státy.

Východní samovlády

Společenské a státní uspořádání

Jako východní samovlády označuje nejstarší státní útvary, které se zformovaly zejména **v Mezopotámii, Egyptě, Indii a Číně**. Zřejmě nejcharakterističtějším vnějším znakem, který spojujeme s jejich počátky a jímž zdůvodňujeme jejich brzký vznik, je již zmíněná skutečnost, že vznikly v příhodných klimatických podmínkách a v povodí velkých řek, kde bylo třeba **organizovat zavlažovací systémy**, umožňující relativně efektivně využívat záplavovou vodu. V Číně se první státní život koncentroval v povodí Žluté řeky. V Indii vznikly nejstarší státní útvary u řeky Indus a později i u Gangy. Mezopotámie se rozprostírá mezi řekami Eufrat a Tigris. Egyptské státní útvary se váží k Nilu.

V poněkud jiných podmínkách se zformovaly první státní útvary na území **dnešního Turecka** (v tzv. Anatolii; městské státy a později Chetitská říše) a **Palestiny** (Izrael). Centrum Chetitské říše sice najdeme u řeky Halys (Kyzyl-Irmak), ovšem tato řeka nehrála tak významnou roli jako ostatní zmíněné. I těchto oblastech nelze opomenout jako určující faktor příhodné klima, ale jejich obyvatelé se věnovali především pastevectví. Pro vznik státu tu proto bylo významné zejména to, že šlo o exponovaná území, kudy vedly **obchodní cesty** a kde se střetávaly **zájmy dobových mocností**.

Vyzvednou je třeba i samotný fakt, že nejstarší státy spojujeme s určitým **relativně stabilním a ohraničeným územím**, protože právě to je jeden ze základních rysů státního uspořádání. Přitom nebylo důležité, zda šlo jen o malé městské státy, jako byly například sumerské obce, svazy městských států (Akkadská nebo Starobabylonská říše), centralizované říše (Chetitská říše) nebo přímo dobové velmoci pozdějšího období (především Perská říše).

S ohledem na způsob vzniku nejstarších států se v nich logicky setkáváme s řadou **pozůstatků předstátního uspořádání**. Je to především **občinnové, tedy kolektivní hospodaření** a s ním spojená neexistence nebo nerozvinutost individuálního vlastnictví půdy. I otroctví, charakterizující celé období starověku, se ve východních samovládách ještě plně nerozvinulo, resp. rozvinulo v poněkud jiné podobě než v klasických starověkých státech, resp. zejména v Římě. V jednotlivých východních samovládách se totiž setkáváme běžně se státními nebo chrámovými otroky. Pokud byli otroci v moci jednotlivců, zpravidla byli využíváni k různým pracím v domácnosti a mohli mít svou rodinu i jistý majetek. Otroci zároveň zpravidla netvořili rozhodující skupinu výrobců, tou byli především osobně svobodní členové občin. Takovouto „nerozvinutou“ podobu otroctví označujeme jako **otroctví patriarchální**.

Oproti rovnostářské, i když již postupně rozkládané, předstátní rodové společnosti se zvýraznily majetkové i společenské **rozdíly mezi jednotlivými vrstvami společnosti**, které se zároveň začaly od jiných oddělovat a uzavírat se, takže zásadní změna sociálního postavení a právního statusu jednotlivce byla téměř vyloučena. Snad nejznámějším dokladem společenské stratifikace je indický systém kast, též varn (varna kněží, tj. brahmánů, varna vojáků, varna pracujících osob, tedy rolníků, řemeslníků a obchodníků, a varna služebníků, osob, které měly sloužit příslušníkům vyšších kast). Z Chamurappiho zákoníku lze zase vyčíst dělení obyvatel starobabylonské říše na tři skupiny: avilum, muškenum a vardum, zpravidla charakterizované jako plnoprávní, poloprávní, zřejmě disponující majetkem, který jim světil panovník nebo chrám, a otroci.

Východní samovlády byly **monarchiemi**. Moc panovníka (nazývaného například u Sumerů ensia, u Chetitů labarnaš, v Mezopotámii lugal, v Egyptě faraon, v Číně wang, obecně král) měla v očích obyvatelstva legitimovat boží vůle. Proto panovníci dávali najevo své bezprostřední spojení s bohy (bohem) a proklamovali svůj **božský původ** případně přímo **božskost** (Egypt). Tak se starobabylonský vládce Chamurappi v prologu ke svému zákoníku, který byl ještě donedávna považován za nejstarší známý zákoník, označil za „*sémě královské, jež bůh Sin zplodil*“, „*pastýře povolaného bohem Enlilem*“ a „*oblíbence bohyně Ištary*“ a sděloval, že „*bůh Marduk mě pověřil, abych správně řídil lidi, abych zemi dal dobré vedení, položil jsem právo a spravedlnost do úst země, blaho lidí jsem uspokojil*“. Text zákoníku zároveň doplňuje reliéf, na němž je znázorněn Chamurappi, přebírající od boha Marduka svitek zákonů. Je tedy zřejmé, že se panovníci vyvyšovali nad ostatní obyvatelstvo do pozice polobohů, jimž se všichni ostatní musí dobrovolně podřizovat a projevovat jim náležitou úctu a bezmeznou poslušnost.

Označení východní samovlády, případně orientální despotie, naznačuje, že veškerá moc se koncentrovala v osobě panovníka. Mnozí autoři proto v souvislosti s východními samovládami hovoří o **moci absolutní**. Osudy obyvatel skutečně plně spočívaly v rukou panovníka a jeho úředníků, protože panovník nebyl nikomu odpovědný. Vydával obecně závazná nařízení, disponoval vojskem a úřednickým aparátem, reprezentoval stát ve vztahu k cizině a vystupoval jako nejvyšší soudce a hlava náboženské hierarchie. Výjimkou v tomto směru ovšem byly malé sumerské městské státy, v nichž fungovala primitivní forma demokracie. Je tedy otázkou, zda bychom je neměli považovat spíše za vojenské demokracie, v nich ještě převažují – i když výrazně rozvolněné – rysy rodové společnosti.

Za součást úřednického aparátu je třeba považovat i náboženské hodnostáře. Jednak proto, že kultovní (náboženská) a státní sféra se propojovaly v osobě panovníka jako **nejvyššího představitele státu i kultu**, a jednak proto, že kněží díky svému vlivu významným způsobem zasahovali do hospodářství i správy země. V této spojitosti se o východních samovládách hovoří jako o **teokraciích**.

V rukou panovníka tedy spočívala veškerá moc, nezřídka však jen nominálně. Právě její koncentrace v jedné osobě a nemožnost jejího plného ovládnutí jednotlivcem (případně i nechuť hlavy státu plně se věnovat státnickým záležitostem) dávala nezanedbatelnou **moc úřednickému aparátu**, do nějž je třeba včlenit, jak již víme, i kněží a vojenské velitele.

Úřednický aparát východních despotií můžeme označit za **byrokratický** v tom smyslu, že šlo o jmenované úředníky a výkon úřednické funkce představoval pro jejího nositele zpravidla hlavní zdroj příjmů. Úředníky jmenoval panovník a jejich osud, podobně jako osud kohokoliv jiného, byl plně v jeho rukou. Panovníkem jmenovaní úředníci rozhodovali monokraticky a za svá rozhodnutí se mu zodpovídali. Vzhledem na vazbu na panovníka, disponujícího veškerou mocí, se i v úkolech a pravomocích jednotlivých úředníků zpravidla mísily záležitosti obecně správní, soudní, finanční, vojenské i náboženské. Odměnu za výkon své funkce často inkasovali přímo od osob, jichž se jejich úkony dotýkaly, a často měla formu, kterou bychom dnes kvalifikovali jako uplácení.

Právo

Právo východních samovlád bylo, ostatně jako ve všech nových státních útvarech vznikajících z rozložené rodové společnosti, **převážně obyčejové**. Postupně je **doplňovala jednotlivá nařízení a soupisy práva**, dotýkající se především problémů spojených s upevněním nové státní organizace a vztahů, při jejichž úpravě přestaly platné obyčeje vyhovovat, a proto bylo

třeba s využitím mocenských prostředků státu prosadit nová řešení. Tím lze vysvětlit i velkou četnost trestněprávních norem: proti vžitým obyčejovým normám, s nimiž se vnitřně ztotožňovala většina obyvatelstva, bylo možné nová pravidla často prosadit jen hrozbou a aplikací přísných sankcí za jejich porušování.

Již jsme se zmínili o tom, že dlouho se za nejstarší dochovaný zákonný text považoval zákoník zakladatele starobabylonské říše Chamurappiho z první poloviny 18. století př. n. l. Dnes již známe i starší soupisy práva starověkého práva, na rozdíl od Chamurappiho zákoníku zapsané klínovým písmem na hliněných tabulkách.

Nejstarší zákony zachycují **reformy sumersko-akadského krále Urnammu** z Lagaše a pocházejí z konce 3. tisíciletí př. n. l. Urnammu v nich vymezil teritorium říše, zaváděl pevné daně a vymezoval rozsah pracovních povinností, sjednotil míry a váhy a zakazoval zneužívat postavení silnějšího. V častých kazuisticky formulovaných trestněprávních normách už rozlišoval mezi různými formami zavinění. O něco starší než Chamurappiho zákoník jsou i sumerské **zákony krále Lipit-Ištara** z nevelkého království Isinu (20. století př. n. l.) a akkadské **Bilalamovy zákony** ze začátku 2. tisíciletí př. n. l. Starodávne jsou také jednotlivé egyptské zákony, označované **hepu** (= množné číslo; v jednotném čísle *hep*) a zachované na papyrových svitcích, a **královské dekrety** vytesané do kamenných desek. Naopak z pozdější doby (z 9. nebo začátku 8. století př. n. l.) pochází izraelská **Kniha smlouvy**, která tvoří součást druhé Mojžíšovy knihy (Exodus) a v řadě ustanovení se podobá Chamurappiho zákoníku.

Neplastičtější obraz práva typického pro východní samovlády nám podává díky své ucelené koncepci **Chamurappiho zákoník**, objevený na začátku 20. století (1902). Je vytesán do kamenné stély, dnes instalované v pařížském Louvre.

Zákoník se člení do třech částí. Úvodní tvoří Prolog, pak následují jednotlivá ustanovení a celý text uzavírá část označovaná jako Epilog. V **Prologu**, z nějž jsme již citovali, se Chamurappi představuje a vedle zdůrazňování svého původu vypočítává všechny své zásluhy a přednosti. Smyslem těchto ustanovení je zcela zřejmě dát vlastním ustanovením náležitou váhu, vzbudit k nim respekt, a tím zajistit i jejich dodržování. Podobnou funkci plnila generální sankce začleněná do **Epilogu**, v němž Chamurappi hrozil hněvem božím každému, kdo by zákoník nedodržel nebo chtěl měnit.

Střední část zákoníku, **vlastní ustanovení**, tvoří jedna jediná dlouhá věta, novodobými badateli rozčleněná do 282 samostatných ustanovení. Z našeho pohledu tato ustanovení nemají systém, protože se v nich prolínají ustanovení z různých právních odvětví. Pro tehdejšího zákonodárce toto uspořádání nějakou logiku, která nám zůstává utajená, jistě mělo. Vedle převažujících trestněprávních norem tu najdeme procesněprávní ustanovení týkající se například žalob nebo dokazování, normy závazkového (pacht) a rodinného práva, dílčí úpravu osobního statusu nebo ustanovení vztahující se k výkonu některých povolání.

Ve svém komplexu ustanovení zákoníku názorně demonstrují **charakteristické rysy práva východních samovlád**, ale v mnoha směrech také rysy práva všech pozdějších **státních útvarů, přímo vyrůstajících z rodové společnosti**, byť třeba už v počátcích středověku, tedy o desítky století později.

Právo – stejně jako stát – hledá **oporu u bohů**, kteří jsou prezentováni jako jeho tvůrci. V právních normách se **odráží sociální rozvrstvení společnosti**. Chamurappiho zákoník například diferencuje intenzitu sankce podle toho, ke které společenské vrstvě patřil poškozený. Mezi ustanoveními zákoníku **převažují trestní normy**. Při jejich tvorbě zákonodárce popisuje jednotlivé případy, aniž by se snažil zobecňovat. Jeho normy tedy jsou **kazuistické** (casus = latinsky případ). V zákoníku uvedené delikty státní orgány **postihovaly**

z úřední povinnosti (ex officio, ex offio). Byli-li pachatel a poškozený příslušníky téže vrstvy, uplatňovala se **zásada „oko za oko, zub za zub“** (princip odvety), v němž se stále zachovával výrazný **rys pomsty**. Byť nám některé dobové projevy této zásady mohou připadat až absurdní (například když někdo jiného obvinil z deliktu, na nějž byl stanoven trest smrti, a neusvědčil jej, byl sám potrestán smrtí), její uplatnění znamenalo krok vpřed, neboť bránila tomu, aby odvěta byla tvrdší než samotný delikt. Zákoník přitom obsahoval **kruté tresty**, opět proto, že smyslem trestání bylo především pomstít se pachateli a ostatní odradit od páchání trestných činů. Další novým rysem byla **přísná individualizace trestu**. I když trest někdy nedopadl přímo na pachatele, ale na členy jeho rodiny (usmrčení dcery stavitele, když špatně postavený dům usmrtil dceru majitele domu), vnímalo se to především jako jeho újma, jako újma na tom, co mu jako hlavě rodiny patří. Charakteristickým rysem je i zřetelná **symboličnost v trestání** některých deliktů (dítěti, které uhodilo svého otce, usekli ruku). V dokazování se uplatňovaly ordálové praktiky. Podstatou **ordálů**, které zřejmě měly původ už v předstátní době a používaly se i dlouho ve středověku, je postup, při němž soud přenáší rozhodnutí o vině či nevině na bohy (boha). Samotný postup spočíval v tom, že se obviněný nebo i obě strany sporu podrobily zkoušce (v Chamurappiho zákoníku ponoření do řeky), jejíž výsledek soud považoval za boží znamení, ukazující na vinu či nevinu obviněného, nebo určující, která strana má ve sporu pravdu. Smyslem ordálových praktik zřejmě bylo zvýšit váhu soudního rozhodnutí. Určitě však pomáhaly v časté situaci, kdy soud neměl dostatek jiných důkazů.

Řecko

V Řecku (Hellas, Graecia) se začal **státní život** rodit už ve třetím tisíciletí před naším letopočtem, ale pak tento vývoj na několik století přerušila invaze Dóřů. Nové řecké státní útvary – městské státy – se začaly formovat až na konci první poloviny prvního tisíciletí před naším letopočtem. Jejich podobu předurčoval hornatý ráz řecké krajiny, kde malá území představovala uzavřené a od sebe oddělené celky. V řeckých starověkých dějinách tradičně rozlišujeme následující období:

1. minojské a mykénské (od konce 3. tisíciletí př. n. l. do 13. století př. n. l.)
2. temná staletí (homérské Řecko; od 12. do 9. století př. n. l.)
3. archaické (rané; od 8. do 6. století př. n. l.)
4. klasické (od 5. století př. n. l. do roku 336 př. n. l.)
5. helenistické (od roku 336 př. n. l. do roku 30 př. n. l.)

Mínojské období představují malé útvary vzniklé na ostrově Kréta, některými autory považované za státy. Jejich centry byly paláce, z nich nejznámější je asi Knóssos, a uspořádáním se podobaly východním samovládám. Od poloviny 14. století př. n. l. je ovládla mykénská aristokracie.

Mykénskou civilizaci vytvořili indoevropští předkové Řeků, kteří přišli do země na přelomu 3. a 2. tisíciletí před naším letopočtem. Rozvinula se především na poloostrově Peloponés. Tvořilo ji velké množství malých království. Podobně jako už dříve na Krétě fungovaly jako centra státního a ekonomického života výstavné paláce. Vládcům paláce v peloponéských Mykénách se zřejmě některá z království podařilo propojit do větší říše.

Dórská invaze kolem roku 1200 př. n. l. rozvrátila zárodky státního života v Řecku a Řekové načas přestali používat písmo. Období od 12. do 9. století př. n. l. proto označujeme jako **temná staletí**, nebo – protože se o něm zpětně dovídáme z Homérových eposů – jako **homérské Řecko**. Společnost byla organizována do patriarchálních království, v nichž převažovaly rodové vazby. Zpočátku měl rozhodující vliv basileus, navazující na moc rodových náčelníků, a vlivná byla i lidová shromáždění. Jako poradní orgán fungovala rada starších (gerontes). Postupně rostl vliv aristokratů, kteří tvořili radu (bullé) s poradními funkcemi. Nejpočetnější složkou obyvatelstva jednotlivých království byli svobodní rolníci.

V **archaickém období** se v Řecku začaly formovat – zpočátku ještě jako předstátní útvary – typické řecké poleis (jednotné číslo *polis*), tj. **městské státy**, tvořené městským jádrem a jeho širším zemědělským zázemím. Na řízení státu se v nich v různé míře a v různých formách podílejí svobodní občané. V této době se ovšem moc v nich nejčastěji koncentrovala v rukou aristokracie. Někde se s podporou nižších vrstev společnosti dostali k moci tyrané, aristokraté, kteří vystupovali proti rodové aristokracii jako ochránci zájmů lidu. Z tyranid se později zpravidla zrodila republika. Významnými politickými centry se už v této době staly dórská Sparta na Peloponésu a Athény na Atickém poloostrově. Přechod athénské společnosti ke státnímu uspořádání završily Solónovy a Kleisthenovy reformy, organizující obyvatelstvo podle majetku a podle území.

V **klasickém období**, kterému se budeme věnovat blíže při líčení poměrů v Athénách a ve Spartě, se v jednotlivých poleis vytvořila škála různých forem státu a právě Athény a Sparta je možné vnímat jako její krajní póly: Athény jako vzor řecké otrokářské demokracie a Sparta jako příklad řecké aristokratické vlády.

V **helenistickém období** se řecké státy staly součástí říše Alexandra Makedonského a později vytvořily jádro helenistické říše Antigonovců, rozvrácené mohutnicí římskou říší v polovině 2. století př. n. l. V tomto období se řecká vzdělanost rozšířila do širokého okolí a sama se obohacovala orientálními vlivy.

V rodícím se **řeckém právu** dominovaly **právní obyčeje**. Ale už z archaického období se nám zachovaly zprávy o nejstarších zákonodárcích, jakými byli ve Spartě **Lykúrgos** a v Athénách **Drakón**. Do té doby jsou datovány také **gortýnské zákony** z Kréty.

Řecké právo významně ovlivnilo i vývoj římského práva, protože tvůrci Zákona dvanácti desek z poloviny 5. století př. n. l. hledali inspiraci právě v Řecku.

Athény

Počátky historie Athén se pojí k legendárnímu králi **Théseovi**, kterému se připisuje spojení dvanácti attických občin do jednoho celku (synoikismos), které se však ve skutečnosti protáhlo až do 7. století př. n. l. Do této doby patří také již zmíněné athénské **Drakónovy zákony** (621 př. n. l.). Jsou pověstné krutým postihem krádeží, ale jejich význam musíme hledat především tím, že se soudy začaly řídit psanými pravidly (a jejich rozhodování se tedy dostalo pod jistou kontrolu) a že se v nich uplatnil princip rovnosti athénských občanů před zákonem.

Vznik státu v Athénách spojujeme především se Solónovými a Kleisthenovými reformami, které vnesly do uspořádání společnosti jednoznačně rysy státní organizace a obsahově jsou srovnatelné s reformami, které římská tradice připisuje předposlednímu římskému králi Serviovi Tuliovi.

Solón na začátku 6. století př. n. l. (594 – 593 př. n. l.) rozdělil athénské občany do čtyř tříd a jako dělicí kritérium zvolil velikost výnosu pozemkového majetku (**timokratický princip**). Plných politických práv požívali příslušníci prvních dvou tříd, příslušníci třetí třídy mohli zastávat jen nižší funkce a pro čtvrtou třídu zbyla pouze účast na lidových shromážděních. Dále zavedl početný lidový soudní tribunál, ustavovaný ze všech občanů losem (héliaiá). Stanovil největší přípustnou míru pozemkového vlastnictví, zrušil dluhy váznoucí na pozemcích a zajišťování závazků osobou dlužníka a umožnil v omezené míře odkazovat majetek pro případ smrti, tedy volně s ním nakládat.

Ve snaze oslabit vliv rodové aristokracie zavedl **Kleisthenés** (asi v roce 508 př. n. l.) rozdělení občanů Athén **podle územního principu** do deseti fýl, tvořených třemi oddělenými částmi (městskou, vnitrozemskou a přímořskou). Nebezpečí tyranidy chtěl předcházet zřízením střepinového soudu (ostrakismos), jehož prostřednictvím mohli občané eliminovat osobu, považovanou za potenciální hrozbu pro athénské republikánské zřízení.

Athénské uspořádání v **klasickém období** ovlivnil politický, ekonomický i kulturní rozmach. Dalšími reformami, zejména Periklovými, jehož doba bývá považována za vrchol demokracie, se prohloubilo demokratické uspořádání. Jistý podíl na moci v tomto období získali všichni athénští občané.

Obyvatelstvo athénskému státu se dělilo na občany, metoiky a otroky. Občané a metoikové byli svobodní, metoikové však nemohli nabývat půdu a zúčastnit se veřejného života.

Občanství bylo výlučně mužskou záležitostí. Nabývalo se narozením nebo udělením. Občané měli plnou právní způsobilost, zahrnující i veřejná práva. Souhrn všech občanských práv se označoval jako **politeiá**. Občané mohli nabývat majetek včetně nemovitostí a disponovat s ním, uzavírat manželství, iniciovat soudní řízení a jednat na soudě, ale také podílet se na politickém životě: aktivně se zúčastňovat jednání lidového shromáždění (ekklésia) a po dosažení třiceti let věku být voleni do rady (búlé), porotního soudu (heliaiá) nebo do úřednických funkcí. Hlavní povinnosti občanů představovalo placení daní a výkon vojenské služby. **Metoiky** byli zpravidla lidé cizího původu, případně propuštění otroci. Vzhledem k tomu, že nemohli vlastnit půdu, živili se zpravidla řemesly nebo obchodem. Pokud se zasloužili o athénskou obec, mohli získat vedle dílčích výhod také občanství. Občanství jim ovšem udělovalo shromáždění lidu po komplikovaném řízení, jednalo se tedy o zcela výjimečnou událost. **Otroci** se rodili z otrokyní, kupovali na trzích nebo se jimi stávali zajatí nepřátelé. Zpravidla je vlastnili jednotlivci a využívali je k velmi rozmanitým pracím, ale poměrně početní byli i státní otroci. Z právního pohledu se považovali za vlastnictví svých pánů. Ti s nimi ovšem nemohli nakládat zcela libovolně. Mohli je sice trestat, avšak nikoliv z trestu usmrtit.

V Athénách klasického období **vykonávaly státní moc** jako nejdůležitější orgány ekklésia, búlé, úředníci, heliaiá a areopág.

Ekklésii (shromáždění lidu) lze označit za nejvyšší orgán athénskému státu. Právo účasti na ní měli občané starší 20 let. Charakter městského státu umožňoval, aby se scházela velmi často, tj. přibližně v desetidenních intervalech. Svými pravomocemi zasahovala do oblasti tvorby zákonů, státní správy i soudnictví.

V rámci své **zákonodárné působnosti** ekklésia revidovala staré, a pokud to uznala za žádoucí, schvalovala nové zákony. Právo zákonodárné iniciativy příslušelo všem občanům, samotný text zákona však připravovali odborníci a posuzovala búlé (rada pěti set). Ve sféře **státní správy**, kde měli významné pravomoci i búlé a úředníci, spadaly do kompetence lidového shromáždění zahraniční (tedy především vojenské) a finanční záležitosti a také problematika zásobování. Vedle toho ekklésii příslušelo volit nejvyšší vojenské a finanční

úředníky a vyslance. U těchto hodnostářů se vyžadovala speciální odbornost, proto nebylo možné použít jinak běžné procedury losování. V **soudnictví** příslušelo shromáždění lidu rozhodovat pouze ve speciálních případech, jako například o obvinění z velezrady. Lidové shromáždění také rozhodovalo o tom, zda se má ten který rok konat **střepinový soud** (ostrakismos). Ostrakismos, zavedený na konci 6. století př. n. l. a praktikovaný přibližně jedno století, sloužil jako prevence před ohrožením athénské demokracie. K jeho konání se svolávalo zvláštní shromáždění lidu, jehož se muselo zúčastnit alespoň šest tisíc Athéňanů. Člověk, kterého při proceduře lidového hlasování označil za nebezpečí pro athénský stát největší počet hlasujících, musel Athény na deset let opustit, ale zůstávalo mu zachováno občanství i majetek.

Bulé (rada pěti set) se vyvinula z rady starších. Vystupovala jako správní orgán a připravovala návrhy pro jednání shromáždění lidu. Dohlížela při tom na hospodářské záležitosti a vojenské síly, angažovala se při jednání s jinými státy, dávala pokyny úředníkům a po skončení funkčního období prověřovala jejich působení, spravovala veřejné budovy a svatyně, zasazovala do kultovních záležitostí, pečovala o sirotky a invalidy. Počet jejích členů, vybíraných losem z příslušníků jednotlivých fýl starších 30 let, z původních 401 na 501 rozšířil Kleisthenés.

Úředníci se v Athénách vybírali **v zásadě losem** (o výjimkách jsme se již zmiňovali). U kandidátů se zjišťovalo, zda jsou athénskými občany, splňují věkové kritérium, řádně plní své občanské povinnosti a projevují náležitou úctu svým rodičům. V klasickém období byli nejvlivnějšími úředníky **stratégové**, naopak význam dříve vlivných aristokratických archontů upadal.

Výběr losem i zásady, stanovené pro výkon úřednických funkcí, charakterizují **demokratický charakter athénské státní správy**. Výkon úřednických funkcí byl **čestnou povinností** občanů, kteří proto nebyli placeni (honorární, čestné úřady). Platil **princip anuity**, to znamená, že výkon úřadu byl vázán na stanovené funkční období, zpravidla jednoleté. **Zakazovala se iterace** funkcí, to znamená, že občan mohl určitý úřad vykonávat jen jedenkrát za život. **Přípustná nebyla ani kumulace** úřadů. **Kolegiálnost** výkonu úředních funkcí (sbory úředníků, často desetičlenné) předcházela nebezpečí svévolného výkonu funkcí. Mezi úřady neexistovaly vazby vzájemné nadřízenosti a podřízenosti, vůči sobě tedy stály na stejné úrovni (**koordinovanost úřadů**) a v zásadě rozhodovaly s konečnou platností (**princip jedné instance**). Rozhodování úředníků ovšem podléhalo **pravidelné kontrole** ze strany rady pěti set a v závažných případech se občan mohl odvolat ke shromáždění lidu.

Héliaiá (lidový soud) byla sborem lidových soudců, kteří rozhodovali v trestněprávních i soukromoprávních věcech (v tomto druhém případě jako odvolací instance ve věcech řešených rozhodci). Zřídil ji Solón a Periklés rozšířil její pravomoci. Sbor lidových soudců tvořilo šest tisíc vylosovaných Athéňanů. Z nich se ustavovaly méně početné (pětisetčlenné) sbory, které rozhodovaly jednotlivé případy. Soudní řízení se zahajovalo na základě žaloby, kterou mohly iniciovat soukromé osoby. Jednání bylo veřejné, soud rozhodoval podle principu většiny a proti rozhodnutí nebylo možné odvolání. Stinnou stránkou fungování tohoto orgánu bylo bující udavačství.

Poslední athénský orgán, který připomeneme, **areopag**, se v klasickém období dostal už za svůj zenit. Jeho kořeny musíme hledat už v radě patriarchálních králů. V archaickém období byl velmi vlivným sborem bývalých archontů, tj. nejvyšších úředníků, volených z řad rodové aristokracie (eupatridů). Jeho úkolem bylo dohlížet na dodržování zákonů a příslušela mu i soudní pravomoc, zejména v případech usmrcení člověka. Protože působil jako nástroj politické moci aristokracie, demokratizující reformy z počátku klasického období jeho vliv postupně potlačovaly. V polovině 5. století jej reforma, provedená Efiáltésem a Periklem,

zbavila pravomoci v soudních věcech (a na jeho úkor rozšířila pravomoc héliiai) a přisoudila mu pouze dohled na záležitosti menšího významu.

Sparta (Lakedaimón)

Sociální struktura i systém orgánů ve Spartě, kde se stát formoval od 7. století, kdy Spartané dobyli Lakónii na Peloponésu, se na první pohled v zásadě nelišily od uspořádání v Athénách, avšak diametrálně se odlišovaly vztahy mezi nejvyššími orgány a jejich reálný vliv. Z dílčích odlišností ve struktuře státních orgánů i v ekonomických poměrech je ovšem zřejmé, že vývoj ve Spartě ustrnul ve stadiu, kdy společenské uspořádání vykazovalo **zřetelné prvky přechodových forem od rodového ke státnímu uspořádání**, tedy v podobném stadiu, jímž Athény prošly na konci homérského období.

Obyvatelstvo Sparty tvořili vlastní Spartané, periokové a otroci. Nepříliš početní **Spartané** ovládali většinu půdy, kterou ovšem neměli v individuálním vlastnictví. Kolektivními formami byl ovlivněn celý jejich život: společně byly vychovávány jejich děti, společně se stravovali a na stravování také rovným dílem přispívali. Spartan, který nebyl schopen přispívat na společné výdaje, ztrácel politická práva včetně práva účasti na lidovém shromáždění. Věnovali se vojenské službě, měli právo účastnit se sněmu a příslušelo jim aktivní i pasivní volební právo. **Periokové** („žijící okolo“) byli osobně svobodní, ale neměli politická práva, jen jistou míru samosprávy. Živili se jako drobní rolníci (půdu měli v individuálním vlastnictví), řemeslníci nebo obchodníci. Museli také vykonávat vojenskou službu. **Héiloti** byli státními otroky, přidělovanými jednotlivým Spartánům spolu s půdou. Jednotlivý Spartán nesměl přiděleného otroka zabít, ale aby se zachoval odpovídající početní poměr mezi Spartány a otroky (1:10), byli otroci periodicky vražděni. I héiloti byli povinni vojenskou službou.

V čele spartského státu stáli dva dědiční králové, rada starých (gerúsiá), úřad eforů (dohlížitelů) a lidové shromáždění.

Králové pocházeli ze dvou královských rodů a zpočátku měli velký vliv. O původu této specifické dualistické formy vládnutí se vedou spory. Králové podávali návrhy zákonů, příslušela jim nejvyšší vojenská a soudní moc a zasahovali i do náboženských (kultovních) záležitostí. Postupně je však zatlačoval do pozadí rostoucí vliv rady starších v soudnictví, zejména však moc eforů, kteří dohlíželi na jejich činnost. Při vojenských operacích vždy jeden z králů velel vojsku a druhý zůstával ve městě.

Rada starších (gerúsiá) byla orgánem rodové aristokracie. Tvořily ji necelé tři desítky občanů, starších šedesáti let, kteří svou funkci zastávali doživotně. Podílela se na zákonodárství, soudnictví i správě. Připravovala návrhy zákonů pro lidové shromáždění a v pozdější době mohla usnesení lidového shromáždění vetovat. Soudila některé z nejtěžších zločinů.

Lidové shromáždění, označované apella, tvořili jen plnoprávní Spartané starší 30 let. Náležela mu zákonodárná, soudní a kreační pravomoc a od šestého století př. n. l. i spolurozhodování o vyhlášení války. Rozhodovalo také v otázkách státního občanství. Jeho moc však byla limitovaná radou starších a rostoucí mocí eforů, kteří získali také právo lidové shromáždění svolávat. V zákonodárné oblasti mu ani jeho členům nepříslušela zákonodárná iniciativa, takže jednalo jen o návrzích králů nebo eforů. Zejména však jeho rozhodnutí nebyla konečná, protože králům a radě starších příslušelo právo zrušit je, pokud je nepovažovali za správné. I díky tomu si ve Spartě rozhodující moc udržela aristokracie.

Pět eforů (dohlížitelů) volilo lidové shromáždění původně jako pomocníky krále. Tento úřad, který je mezi uvedenými spartskými úřady zřejmě nejmladší, se později stal rozhodujícím článkem celého státního mechanismu, protože umožňoval kontrolovat činnost všech institucí včetně lidového shromáždění, vojevůdců i králů a dohlížet na soukromý život jednotlivců. Efoři vykonávali i soudní pravomoc, dohlíželi na nakládání se státním majetkem a spravovali státní finance.

Spartské právo bylo obyčejové a doplňovaly je jednotlivé zákony, zejména tzv. **Lykúrgova ústava**. Podle tradice pocházelo od bohů a jeho znalost Spartanům měl zprostředkovat někdy kolem roku 800 př. n. l. legendární Lykúrgos, snad pocházející z královské rodiny (podle názoru současných historiků, pokud vůbec žil, tak zřejmě o sto let později). Ve skutečnosti se – alespoň podle Hérodota a Plútarcha – inspiroval právem dórských komunit na Krétě. Připisovalo se mu nejen rozdělení obyvatel do tří výše popsaných skupin a rozdělení půdy mezi Spartaný (rovným dílem), ale i vytvoření systému ústředních orgánů, přestože některé (eforát) jistě vznikly až později. Lykúrgos měl také vydat zákaz pořizovat zákony v písemné formě, zavedl železné peníze a zajistil nebyvale výhodné postavení ženám Spartanů.

Starověký Řím

Vzhledem k tomu, že výklady o státním zřízení a právu ve starověkém Římě jsou pravidelnou součástí výuky Římského práva, kde předchází tradování jednotlivých institutů zejména římského práva soukromého, připomeneme jen to zcela základní.

Řím se postupně z malého městského státu vyvinul v obrovskou, z našeho eurocentristického pohledu světovládnou, říši. Dějiny Říma se tradičně rozdělují na **královskou dobu** (8. – 6. st. př. n. l.), **republiku** (5. století př. n. l. – přelom letopočtu) a **císařství** (1. století n. l. – 476), dále se členící na principát a dominát (od začátku 4. století).

Královská doba se považuje za dobu předstátní, i když římská tradice některým králům připisuje vydávání zákonů. **Vznik státu** spojujeme především s reformami připisovanými předposlednímu králi Serviovi Tuliovi. Jejich výsledkem bylo především vytvoření dvou nových forem lidového shromáždění – centurijního a tributního. Centurijní lidové shromáždění (comitia centuriata) bylo uspořádáno podle majetkového klíče s rozhodujícím vlivem nejbohatších občanů. Tributní shromáždění se zase konstitovalo podle územního principu. Obě se mohla podílet na zákonodárství, přičemž centurijní řešilo významnější problémy (vyhlašování války, volba nejvyšších úředníků, udělování římského občanství, soudní funkce). Vedle nich se konstitovala plebejská shromáždění (concilia plebis), jejichž usnesení – plebiscita – zpočátku zavazovala jen plebeje. Jisté demokratické prvky vykazoval způsob ustavování a výkon pravomoci římských úředníků (to ovšem nic nemění na tom, že římská republika byla republikou aristokratickou). Díky svým pravomocem ve finanční a vojenské oblasti si silné postavení získal i senát. V době **principátu** se císaři snažili vyvolat zdání kontinuity s předchozím obdobím. Proto zachovávali republikánské státní instituce, ovšem změnili pravidla jejich obsazování a mnohé kumulovali ve svých rukou. Vedle orgánů převzatých z republiky vytvářeli i orgány nové. V době **dominátu** se na jedné straně říše začala vnitřně členit (a pod tlakem zejména germánských kmenů i zmenšovat), na druhé straně se však moc koncentrovala v rukou císařů, kteří se také stali výlučnými zákonodárci.

Římské právo bylo původně převážně **obyčejové** a velmi primitivní. Pozitivně – i díky inspiraci řeckým právem – je ovlivnilo přijetí **Zákona dvanácti desek** v polovině 5. století. Římské soukromé právo (**ius civile**) se začalo intenzivně rozvíjet díky stykům s právními řádů obyvatelstva nově získaných území (**ius gentium**). Vrcholný stadiem prošlo zejména

v posledním století před naším letopočtem a v prvních dvou stoletích našeho letopočtu. Nezdokonalovalo se však především zákonodárnou činností komicií, ale v rozhodovací praxi soudů, o níž nám podávají svědectví především **práce významných římských právníků a Hadriánův trvalý edikt** z druhého století našeho letopočtu, který ovšem už právotvornou činností římských soudů konzervoval. Cennou a specifickou právní památkou je **Gaiova učebnice** ze stejné doby, jejíž členění římského soukromého práva se po recepci římského práva ve středověku stalo „normou“ pro členění soukromého práva až do 19. století. O období konce principátu a dominátu hovoříme jako o období úpadku či **vulgarizaci římského práva**. Je to ovšem pohled, který akcentuje pouze kvalitu právní úpravy a vidí, že nové právní normy byly zpravidla mnohomluvné a usilující o originální formu bez ohledu na obsah přesnost sdělení, proto zpravidla nejasné či přímo nesrozumitelné. Z jiného úhlu pohledu nejde přehlédnout, že se římské právo zabydlo i na územích, která už k říši nepatřila. V germánských říších se jím řídilo původní obyvatelstvo, ale postupně začalo – pozitivně – ovlivňovat i právní systémy germánských národů (kmenů). Tvůrcem právních předpisů, pro něž zpravidla používáme označení **leges generales**, byl císař (a někteří císaři při tom byli velmi výkonní). Z právních památek tohoto období jsou významné soukromé a oficiální soupisy právních aktů vydávaných císaři (**kodexy** – Hermogeniánův, Gregoriánův a oficiální Theodosiánův). Specifickou roli hrály tzv. **citační zákony**. Tyto předpisy s ohledem na velké množství prací římských právníků stanovovaly, kteří právníci požívali takové autority, že je možné se na jejich práce odvolávat.

Když se říše rozdělila na dvě části, její západní část se neubráníla germánskému tlaku a ve druhé polovině 5. století (476) zanikla. Jelikož s tímto datem obecně spojujeme konec starověku, ucelená kodifikace římského práva – **Justiniánská kodifikace** (Corpus iuris civilis, CIC) – se vlastně zrodila až ve středověku.